

Újabb antropomorf agyagtárgyak a battonya–parázs-tanyai neolit tellről

1. Bevezetés¹

A mai magyar–román határ mellett, Battonya település északnyugati határában terül el Battonya–Parázs-tanya lelőhely, ami többek között a régió egyik legjelentősebb középső–késő újkőkori tell települése.² A helyszínt egy természetes vízfolyás öleli körbe, ami ideális életkörülményeket teremthetett az őskori emberek számára. Az újkőkori települést körülvevő talaj mezőgazdasági értéke igen magas, vízmegtartása kiváló, ami szintén kedvezett az újkőkori közösségeknek. Fontos tény, hogy a környéken más, jelentős neolit telep is található elérhető távolságban, például a múlt században jelentősen rongálódott Battonya–Gödrösök,³ ami feltételezhetően szoros kapcsolatban állt a parázs-tanyai tellel. Ez utóbbi lelőhely jelentőségét és központi funkcióját támasztja alá a település összetett szerkezete: a centrális helyzetű, árokkal lehatárolt tell mellett egy hatalmas kiterjedésű nyíltszíni településrész is volt. A geofizikai felmérésen látható, hogy az elkerített magot egy árok vette körül, a külső telep leégett házai a mag irányába pozícionáltak, közöttük utak húzódtak, valamint a központ felé irányuló főbb út is észlelhető. Érdekesség a külső telep és a mag között elhelyezkedő házak, amik különálló kategóriát alkotnak. A külső telep házainak sugaras elhelyezkedése kiemeli a településmag központi szerepét.⁴ A korábbi kutatás ezeket a késő neolitikus központokat a korai „városiasodás” eredményének tekintette, mára ez az elképzelés azonban meghaladtá vált.⁵

A lelőhelyen 1975 és 1981 között 6 évadban zajlott ásatás G. Szénászký Júlia és Goldmann György vezetésével.⁶ Kutatásaik nyomán a lelőhely bekerült az ismert késő újkőkori központok közé, mint a kiterjedt nyíltszíni településen létrehozott kisméretű tellek egyik

¹ Nagy hálával tartozom Füzesi Andrásnak (régész, MNM NRI), aki megtalálta és kutathatóvá tette számomra az ásatási jegyzőkönyveket digitalizált formában, emellett lektorálta a tanulmányomat is. Köszönettel tartozom Kiss Henrik Ferencnek, hogy tanácsaival hozzájárult a tanulmány elkészítéséhez. Köszönettel tartozom Gyucha Attilának (régész, University of Georgia), akinek a segítségével elkészülhetett a lelőhely magnetométeres vizsgálata a Körös Regional Archaeological Project keretén belül.

² Battonya–Száz-ér 14 (<https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/72593>. 2025. 02. 17. 14:47).

³ Battonya–Gödrösök (<https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/2879>. 2025. 02. 17. 14:47).

⁴ Györi et al. 2024, 1–20.

⁵ A korai városiasodásról: MAKAY 1982, 126–159; KALICZ 1985, 127–138; KOREK 1987, 49; az elmélet kritikája: SIKLÓDI 1986; KALICZ–RACZKY 1987a, 25.

⁶ SZÉNÁSZKY 1975; SZÉNÁSZKY 1977a, 216–220; SZÉNÁSZKY 1977b, 4; SZÉNÁSZKY 1978a, 222–223; SZÉNÁSZKY 1978b, 5; SZÉNÁSZKY 1979a, 67–77; SZÉNÁSZKY 1979b, 4–5; SZÉNÁSZKY 1980, 4; SZÉNÁSZKY 1982, 4; SZÉNÁSZKY 1983, 243–246; SZÉNÁSZKY 1988, 5–29.

típusa.⁷ A korai abszolút dátumok mellett,⁸ elsősorban az előkerült antropomorf agyagplasztikák és kerámialeletek miatt ismerhette meg a szakmai közvélemény a helyszínt.⁹ 2022-től új kutatások kezdődtek, amelyek új eredményeket hoztak. A tanulmány célja az újabb kutatások, terepbejárások során fellelt antropomorf tárgyak bemutatása, vizsgálata, párhuzamainak bemutatása, összehasonlítása a lelőhely korábbi ásatásaiból származó emberábrázolásokkal.

2. Kutatástörténet

A lelőhelyen a békéscsabai múzeum egykori kollégái, G. Szénászký Júlia és Goldmann György vezetésével végeztek feltárásokat a 1970-es évek derekától a 1980-as évek elejéig. Az eredmények alapján a helyszínt tell településként írták le, amelynek kezdete a középső neolitikus Szakálhát-kultúra (Kr. e. 5500–5000) korai időszakára nyúlik vissza, míg a legfelső neolitikus rétegek a késő újkőkori Tisza-kultúrát (Kr. e. 5000–4600/4500) képviselik. A feltárt jelenségek között az (korábban) ún. Proto-Tiszapolgár jellegű leletek is megtalálhatók,¹⁰ tehát a tellen vagy annak közelében nem szűnt meg teljesen az élet a késő neolitikum végén, hasonlóan a hódmezővásárhely–gorzsaí lelőhelyhez. Igaz a tell képződésének ekkor vége szakadt.¹¹ A Goldmann házaspár az ásatási idények eredményeit a *Régészeti Füzetek* évente megjelenő számaiban közzétették röviden, ám komolyabb összefoglaló mű a Szakálhát-kultúra helyi jelenségein kívül nem született.¹²

A Budapesten őrzött ásatási jelentések szerint az első régészeti feltárásokat meliorációs munkák indították el, egy csatornarendszer egyik ágát tervezték a lelőhely területére. Az ásatások során megannyi réteget és több ház szerkezetét tárták fel, a középső neolitikumtól egészen a középkorig. 1975 és 1981 között összesen hat szelvényt kutattak. Az ásatási dokumentáció azonban nem tartalmaz információt a szelvények pontos helyére. Ezek azonosítása érdekében átvizsgáltuk a Battonya–Parázs-tanya területéről készült, nem digitális archív légi fényképeket, amiket a Lechner Tudásközpont Távérzékelési és Felmérési Intézete (korábban Földmérési és Távérzékelési Intézet, FÖMI) őriz. Az összefüggő, 26,5×17 m kiterjedésű ásatási terület egyértelműen azonosítható az 1981-es és 1987-es légi felvételeken. Azonban a 1981-ben megnyitott különálló 4×4 méteres ásatási blokk helyét egyetlen képen sem tudtuk lokalizálni. Az ásatási napló szerint ez a szelvény „a legmagasabb, tell-szerű területen volt, legközelebb a Száraz-érhez”. Ezt a blokkot Lidar technológia segítségével sikerült azonosítanunk 2023-ban.¹³

A kutatók elsősorban a középső neolitikus leletanyaggal foglalkoztak, így a tiszai leletekről egyelőre kevesebb információt tettek közzé. Két rövid jelentés jelent meg egy szakálhátí, kézzel formált kerámia allgatóival közösen elvégzett extenzív terepbejárással. Áprilisban a felszíni felmérés a tell fás területének keleti részére korlátozódott, a nyugati mezőt pedig

⁷ KALICZ–RACZKY 1987a, 16.

⁸ KALICZ–RACZKY 1987a, kronológiai táblázat; HORVÁTH–HERTELENDI 1994, catalogue.

⁹ SZÉNÁSZKY 1977a, 216–220; GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2009, 73–76; KALICZ–RACZKY 1987a, 23.

¹⁰ KALICZ–RACZKY 1987a, 26–27, Chronological chart; HORVÁTH 1987, 36, 42, 46.

¹¹ HORVÁTH 1987, 36–37, 46; HORVÁTH 2012, 63.

¹² SZÉNÁSZKY 1979a, 67–77; SZÉNÁSZKY 1981; SZÉNÁSZKY 1988. Az ásatási dokumentációk a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattárában találhatók (MNM R. Ad. 10846/1975/, 11120/1976/, 11438/1977/, 11964/1978/, 12983/1979/, 13330/1981/).

¹³ GYÖRI et al. 2024, 5–11.

2022 augusztusában, a termény betakarítása után vizsgáltuk át. A leletgyűjtést, melynek során a Szakálhát- és a Tisza-kultúra leleteit, illetve Tiszapolgár jellegű kerámiát is gyűjtöttünk. A terepbejárásokat magnetométeres felmérés egészítette ki. A korszakba illő kerámiatöredékek térbeli eloszlása és a geofizikai felmérés eredménye alapján Battonya–Parázs-tanya neolitikus tell és annak nyíltszíni telepe akár 110 hektár kiterjedésű is lehetett.¹⁴ A lelőhely a korszak legnagyobb települései közé tartozik szerkezeté¹⁵ és mérete alapján.¹⁶

Terepbejárásunk során számos kerámiatöredék, kő- és csonteszköz mellett néhány kultikus tárgy, többek között két antropomorf agyagtárgy töredéke is előkerült.¹⁷ Tanulmányomban ezekre fektetek hangsúlyt.

3. Emberi felsőtestet ábrázoló, lapos agyagplasztika [1. tábla 1]

A terepbejárás során előkerült egyik idol téglalap alakú, lapos felsőtestének töredéke, a fej, a karok és az alsótest letörött. Az idol fej felőli törési felületén egy, a készítése során behelyezett pálcya nyoma látszik, ami az égetés során kiégett, egy kis lyukat hagyva maga után. Az idol belsejében elhelyezett pálcya szolgálhatta a belső szerkezeti merevítést, de felmerülhet a cserélhető fejű idolként történő értelmezés is. Ennek némileg ellentmond a lyuk rendkívül kis átmérője. Az idol válla csapott és lefelé ívelt mindkét oldalon. A téglavörösrre égetett alapra a melleket és a karokat utólag helyezték fel. A kör alakú mellek lekerekítettek, utólag, vélhetően a mezőgazdasági munkák során sérültek. A letört karok törésfelületei szokatlanul simák, ennek készítése technikai oka lehetett, amennyiben a kész törzsre később illesztették fel azokat. A töredék bal oldalának alsó részén, deréktájon, az öv vonalában látható egy rátett rész törésfelülete, mely a behajlított, hasra helyezett kar lenyomataként azonosítható. Méretek: h.: 11 cm, sz.: 5,3 cm, v.: 2,3 cm, mellek és a kar kidomborodásának a mértéke: 0,5–0,7 cm.

Bár a tárgy jelentős része hiányzik, a megmaradt és látható néhány elem alapján mégis azonosíthatjuk párhuzamait. A karok kifejezett ábrázolása a késő újkőkori idolk esetében nem feltétel. A parázs-tanyaihoz hasonló lapos testű forma Szegvár–Tűzkövesen¹⁸ is megjelent, ám ott a vállaknál átlukasztások nyoma figyelhető meg, és a karok csonkként végződnek az erős vállban [5. tábla 1]. Hasonlóan lapos és téglalap alakú idol ismert Öcsöd–Kováshalomról, de ebben az esetben szintén erős vállat formáztak meg, és az idol hátsó oldalán még karcolt mintázat is látható.¹⁹ Jóval távolabbi formai analógiák közé sorolható a Berettyóújfalu–Herpály lelőhelyről származó két antropomorf figura töredéke. Ezek esetében azonban már végtagokat is kialakítottak, továbbá a test nem lapos, hanem hengeres keresztmetszetű [5. tábla 2–3].

Az első antropomorf töredék hátán látható íves törésfelület valamilyen miniatűr edény nyomára utalhat, amelynek közvetlen párhuzamát a szegvár–tűzkövesi IV. szobor esetében

¹⁴ GYÖRI et al. 2024, 5.

¹⁵ MÜLLER 2010; RACZKY et al. 2021, 22, 13. kép.

¹⁶ HOFFMANN et al. 2019, Tab. 1.

¹⁷ A terepbejárások során előkerült leltározatlan leletanyag a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum Régészeti Gyűjteményében található.

¹⁸ KÖREK 1987, 56, Fig. 17. M.: 4,3 cm.

¹⁹ RACZKY 1987, 79. Fig. 36. M.: 3,9 cm.

fedezhetjük fel,²⁰ ugyanakkor ez egy jóval szélesebb ábrázoláscsoporthoz, az edények antropomorf tárgyakon való megjelenítéséhez köthető.²¹

Egy sokkal plasztikusabb női idoltörödékek is ismert Battonya–Parázs-tanyi szakálhái időszakából [6. tábla 8–9].²² A hengeres testre ez esetben is külön illesztették rá a karokat. Ezek testtartása látszólag hasonló a tárgyalt példányhoz, van azonban két lényeges különbség. Az egyik a Spondylus karperecek plasztikus megjelenítése, mely egy jellegzetes, elsősorban női ábrázolásokhoz kapcsolódó elem.²³ A második különbség, hogy a női plasztikák mindkét keze a hason nyugszik, míg a férfi szobroknak csak az egyik keze van a hason, a másik felemelt pózban, valamilyen eszközt tartott.²⁴ Törödékünknél csak az egyik oldalon látható a letört kézre utaló nyom, s ennek alapján inkább férfiként értelmezhetnénk az ábrázolást. A mellék megjelenítése ennek ellentmond, bár a szegvár–tűzkövesi baltás istennél is ilyen kettősséggel találkozunk. Ezt az ellentmondást a kutatás korábban az androgün kategória bevezetésével oldotta fel.²⁵

A felsorolt tulajdonságok alapján a parázs-tanyai idoltörödéket vélhetően egy olyan férfi-ábrázolástípusba sorolhatjuk, melynek legismertebb példánya a szegvár–tűzkövesi baltás isten. Legújabb publikált képviselője egy Öcsöd–Kováshalomról, szintén felszíni szórványként előkerült törödékek. A testnek szintén csak a törzsi, középső része maradt meg. Lényeges különbség, hogy ebben az esetben a karok csontjai láthatók, a hasra tett kéznek azonban nincs jele. Ugyanakkor a vállak aszimmetrikus kialakítása arra utal, hogy a felemás kéztartású szegvári szobrokhoz lehetett hasonló ez a példány is. A testben kialakított szűk vájatok a parázs-tanyai darabhoz kötik.²⁶

4. Női szobor combtörödéke [1. tábla 2]

A második tárgy egy antropomorf edény térd törödéke. A téglavörösré égetett, enyhén sötét foltos, szendvicses szerkezetű törödékek formája a térd felé erőteljesen, háromszög alakban szűkül. Felső része üreges kialakítású, ami alapján nem egy, a szegvár–tűzkövesi tárgyakhoz hasonló tömör szobor, hanem a vénuszoknak nevezett antropomorf edényekhez hasonló tárgy rekonstruálható. A tömör rész felső íves része karcolt, geometrikus motívumokkal díszített: karcolt sakktáblaminta (ellentétes irányú sraffozás négyzetrácsba rendezve) tölti ki a felületet, melyet a szobor derék felőli részén egyenes vonalköteg, két alsó oldalon két sor farkasfog minta (sorba rendezett háromszögek) zár le. A ruhát utánzó, mélyen bekarcolt négyzetháló minta átlósan helyezkedik el a combon [2. tábla].²⁷ Méretek: h.: 11 cm,

²⁰ HEGEDŰS 1980; SELEANU 2014, 31. tábla.

²¹ KALICZ–RACZKY 1987, 123, Fig. 43–44.

²² SZÉNÁSZKY 1977, 216–220.

²³ SEBŐK–KOVÁCS 2009, 85; FÜZESI 2021, 47.

²⁴ A karok elhelyezésére a párhuzamokat lásd: két kar a hason – Szegvár–Tűzköves II., III., IV. szobor (KÖREK 1987, Fig. 14–16), Hódmezővásárhely–Kökénydomb I–III. Vénusz (KALICZ–RACZKY 1987a, Fig. 2–5), Öcsöd–Kováshalom (RACZKY 1987, Fig. 32), Vésztő–Mágor (HEGEDŰS–MAKKAY 1987, Fig. 8–9); egy kar a hason Szegvár–Tűzköves I. V. szobor (KÖREK 1987, Fig. 14; RACZKY–FÜZESI 2023, 3. ábra 1–2), Öcsöd–Kováshalom (RACZKY–FÜZESI 2023, 2. ábra 2–4).

²⁵ TROGMAYER 1990.

²⁶ RACZKY–FÜZESI 2023, 81–82, 2. ábra 2–4.

²⁷ A teljes edény rekonstrukcióját Győri Zita készítette el [2. tábla], fontos hangsúlyozni, hogy csupán csak egy értelmezési lehetőségként szabad erre tekinteni.

sz.: 7 cm, m.: 7,5 cm, comb falv.: 1 cm-ről növekszik a térd irányában, térd szélessége: 5×6 cm, a térd alatti rész mérete: 5 cm.

A tárgy a Tisza-kultúra klasszikus fázisába sorolható párhuzamai Öcsöd–Kováshalomról,²⁸ Vésztő–Mágorról²⁹ és Hódmezővásárhely–Kökénydombról²⁶ ismertek. Az ún. vénuszok jellemzően nőket ábrázoló antropomorf edények. Közös jellemzőjük, hogy a tárgy alapját képező edényt felsőtestnek alakították át, melyről azonban hiányzik a fej reprezentációja. A részletesen kidolgozott lábak emelkednek ki a legjobban az edény síkjából. Az ülő pózban ábrázolt nők trónusszerű széken ülnek.³⁰ Felületüket általában gazdag bekarcolt díszítés borítja, melyben a panelekre osztott szerkezetet különböző, a tiszai kerámiaművességre jellemző mintákkal töltötték ki.³¹ A sraffozott sakktábla minta látható az Öcsöd–Kováshalom lelőhelyen előkerült vénuszon [3. tábla 3]. Különbőség, hogy az öcsödi edényen az antropomorf alak teljes alsó testét kitölti a minta, aminek vízszintes sorai kevésbé illeszkednek a plasztikus részekhez, míg a battonyai töredéken a sakktábla mintát a comb ívéhez illesztették. Hasonlóan jártak el a hódmezővásárhely–kökénydombi példány díszítésének kialakításakor is, itt a rombuszokból álló térkitöltő minta a lábakhoz igazodott, míg a különböző síkok (has, derék, lábak stb.) találkozásait eltérő panelek kombinálásával oldották meg [3. tábla 2]. Ugyanígy különböző zárópaneleket (szegélymintákat) alkalmaztak a battonyai töredéken is. Kiemelendő, hogy az oldalsó szegély a ruha részét képezte, addig a felső vonalpár, a kökénydombi vénuszhoz hasonlóan, a női nemiség hangsúlyozását szolgálhatta. A battonya–parázs-tanyai töredék a korszak hasonló típusú leleteihez képest viszonylag nagynak számít, így az eredeti tárgy is kimondottan jelentős méretű lehetett. A Vésztő–Mágoron előkerült lábtöredék [4. tábla 1–2] még a parázs-tanyai példány méretét is felülmúlja.

A vénuszok díszítése szorosan kötődik a szövés-fonáshoz, mely a tiszai kerámiaművéség egyik meghatározó vonása.³² A leggyakoribb felületkitöltő minta alapján Csalog József textil stílusnak is nevezte ezt a díszítést.³³ A stílus fejlődése során³⁴ egyre kifejezőbbé vált az az összefüggésrendszer, melyben a szövés tevékenysége,³⁵ a háztartás szociális egysége,³⁶ a nők társadalmi szerepe³⁷ és a díszített (különösen az antropomorf) tárgyak kommunikációs funkciója³⁸ összekapcsolódott. Ez a kapcsolódás leginkább az ún. kökénydombi oltáron érhető tetten: a népszerű tárgy újra értelmezése során ezt az aspektust emelték ki a szerzők.³⁹

²⁸ RACZKY 1987, 78, Fig. 32. M.: 23,3 cm.

²⁹ HEGEDŰS–MAKKAY 1987, 90. Fig. 7.

³⁰ BANNER 1942; KALICZ–RACZKY 1987a, 22.

³¹ SEBŐK 2018; FÜZESI–RACZKY 2018, 84–85, Fig. 26–27; RACZKY et al. 2021, 5. kép.

³² CSALOG 1955.

³³ CSALOG 1941, 5, 19.

³⁴ SEBŐK 2018.

³⁵ RICHTER 2005.

³⁶ KALLA 2013.

³⁷ ANDERS–NAGY 2019.

³⁸ FÜZESI 2021.

³⁹ RACZKY–FÜZESI 2018, 150–153, Fig. 9.

5. Emberalakos edény- és idoltöredékek és deponálásuk Battonya–Parázs-tanyán

A két részletesen elemzett tárgy egy gazdag leletcsoportba illeszkedik. A Battonya–Parázs-tanya lelőhelyen előkerült antropomorf edény- és agyagplasztika-leletek első, összefoglaló jellegű tanulmányát a két ásató régész 2009-ben adta közre.⁴⁰ A már említett idolon és vénuszokon kívül, az ábrázolások között feltűnnek arcos edények és az edényeken megjelenő teljes alakos, sematikus emberábrázolások plasztikus, karcolt és festett kivitelezésben is [6. tábla]. Az itt feltárt, elsősorban női idolkok közül több is kiemelkedik részletgazdag kidolgozásával. Teljesen párhuzam nélkül áll az 1976-os ásatási évben előkerült 9,8 cm magas, téglavörös színű női felsőtest, ami finom plasztikai megoldásokkal készült. Oldalnézetben jól látható a „steatopyg” avagy zsírfarú jelleg, ami a csípő és a combok túlhangsúlyozását jelenti [6. tábla 8–9].

E tárgyak rituális használatát világítja meg egy maszkos agyag idol, ami a Szakálhát-kultúra jellegzetes kerámiái közül került elő. Ez a szobor széles karperecekkal díszített, könyökben kissé behajlított karjai alapján feltételezhető, hogy eredetileg trónuson ülő alakot ábrázolt. Ez a testtartás előrevetíti a későbbi Tisza-kultúra trónoló istenszobrainak pozícióját, jelezve a kulturális kapcsolatok és hatások jelenlétét a térségben.⁴¹ A maszk ábrázolásának közeli párhuzama a szegvár-tüzkövesi sarlós isten.⁴² A Parázs-tanya leletei között fellelhető egy antropomorf maszk is, ami a szertartásokban használt tárgyként azonosítható.⁴³

Az antropomorf tárgyak jelentőségét, gyakoriságát, használatuk kontextusainak sokféleségét, az újkőkori gyakorlatban betöltött szerepük meghatározó jellegét mi sem világítja meg jobban, mint az előkerült tárgyak száma, sokfélesége és a megtalálás kontextusainak széles köre. Battonya–Parázs-tanyán a 3. ház padlójából került elő egy stilizált embert ábrázoló nehezék.⁴⁴ A 12. házból egy nagyméretű tapasztott arcos edény bukkant elő,⁴⁵ ugyanott egy sárgával és pirossal festett vékonyfalú arcos edényt is feltártak.⁴⁶ A házak kitüntetett szerepét a különleges együttesek (ún. strukturált depozitumok) elhelyezésével hangsúlyozták, ez a szokás az egész újkőkorra jellemző, csakúgy mint a szakrális házégetés gyakorlata.⁴⁷

A házak mellett a gödör mint a végső deponálás gyakori helyszínei is érintettek.⁴⁸ A 4. gödörből két, téglalap keresztmetszetű, vörösre festett láb került elő.⁴⁹ Az 5. gödör és a 2. ház tűzhelye között egy vörös, sárga, fehér festéssel díszített arcos edény nyaka bukkant elő, hátoldalán a Vinča-kultúra tűzdelt szalagdisz motívumaival.⁵⁰ Az I. szelvény sarkában egy lapos idolt találtak, később előkerült a feneke és a karja is. A karjai vörösre festettek,

⁴⁰ GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2009, 73–76.

⁴¹ Az idoltöredék egyelőre publikálatlan.

⁴² MAKAY 2005.

⁴³ A maszkok használatáról és ábrázolásáról: RACZKY 2022.

⁴⁴ G. SZÉNÁSZKY 1975. 08. 08. Ásatási jelentés Battonya–Parázs-tanya.

⁴⁵ G. SZÉNÁSZKY 1981. 07. 15. Ásatási jelentés Battonya–Parázs-tanya.

⁴⁶ G. SZÉNÁSZKY 1981. 07. 16. Ásatási jelentés. Nagy méretű arcos edény, gömbölyű hasú, egyenes nyakú két könyökfüllel. A hasra ívelt vonalpárt karcoltak, a nyakon egy emberi arcot ábrázoltak. A száját és a szemeket bekarcolták, az átfürt fül és az orr plasztikus. Kiegészített. Szakálhát-kultúra. m.: 46,6 cm.

⁴⁷ RACZKY 2012, 85–87, Fig. 1; FÜZESI–RACZKY 2018, 55, Fig. 7; RACZKY et al. 2020; RACZKY et al. 2023.

⁴⁸ FÜZESI 2016, 383, Fig. 13; FÜZESI 2021, 49–50.

⁴⁹ G. SZÉNÁSZKY 1975. 08. 11. Ásatási jelentés Battonya–Parázs-tanya.

⁵⁰ G. SZÉNÁSZKY 1975. 08. 12. Ásatási jelentés Battonya–Parázs-tanya.

melyeket széles karkötőkkel egészítettek ki. Az idol a karjait a has alsó részén tartja.⁵¹ A 28. gödörből emberi lábat vagy cipőt ábrázoló töredék látott napvilágot.⁵² Az ilyen leletek és kontextusaik minden esetben alapos elemzést igényelnek, hiszen a látszólag hétköznapiak tűnő helyszín ellenére felfedezhetünk rituális cselekményre utaló nyomokat.⁵³

A tárgyak használatának és deponálásának értelmezéséhez újabb aspektust szolgáltat az egy tárgyhoz tartozó töredékek különböző helyeken való előkerülése. A VI. szelvény padlóján arcós edény darabjai kerültek elő, téglavörös arcábrázolással, másnap további darabjai is napvilágot láttak.⁵⁴ A III. szelvény közepén vörös és sárga színű arcós edény arcát, valamint nyakának hátsó részét tárták fel. A következő napon további darabjait is megtalálták.⁵⁵ A szándékos törés újkőkori gyakorlata egyrészt a tárgyak megszüntetésének, erőtlő való megfosztásának egy sajátos formája lehetett,⁵⁶ másrészt az ilyen tárgyak erős és lényeges kapcsolatot teremtenek a régészeti kontextusok között. Ezek a kapcsolatok a tafonómiai kereteken is túlmutathatnak, sőt, különös közösségi rítusok anyagi lenyomatai is lehetnek, ahogyan azt Öcsöd–Kováshalom lelőhelyén egy arcós edény részleteinek előkerülési körülményei igazolták.⁵⁷

6. Az újkőkori emberábrázolás átalakulása és a neolitikus társadalom fejlődése

Az újkőkori világ minden bizonnyal megannyi, mára eltűnt és nehezen rekonstruálható hiedelemmel, rituális gyakorlattal rendelkezett,⁵⁸ amelynek szerves részét képezték a különböző kialakítású és rendeltetésű, agyagból formált idolkok vagy kultuszszobrok.⁵⁹ Már a legkorábbi neolit közösségek is előszeretettel gyártottak mind zoomorf, mind antropomorf kézzel formált kerámiafigurákat,⁶⁰ ám az agyagból formált emberalakok készítésének a szokása nem újkeletű, hiszen a plasztikák már a felső paleolitikumban is jelen voltak. A nagyobb számú és minden bizonnyal módosított jelentéstartalommal rendelkező újkőkori tárgykészletben,⁶¹ az ábrázolások között három kategóriát különíthetünk el: antropomorf, zoomorf és használati tárgyakat formáló plasztikákat.

A korai neolitikus antropomorf ábrázolások esetében a női jelleg dominál, ám a Körös-kultúra zsírfarú női idolkjainak kialakítása fallikus értelmezést is hordoz. A mezőgazdaság terjedésével az idolkok darabszáma drasztikusan megnőtt, hiszen az idolkok által megtestesített vénuszi tulajdonságok, a termékenység és ezen belül is a gabonatermést biztosító mágikus erő megtestesítője lehetett. A középső neolitikum idején, az alföldi vonaldiszes kerámia és a Szakálhát-kultúrában ezek száma csökken, és a fenék hangsúlyozása helyett, az arc kiemelése veszi át a szerepet, és megjelennek a díszített ruházati elemek is. Míg a korai

⁵¹ G. SZÉNÁSZKY 1976. 08. 08. Ásatási jelentés Battonya–Parázs-tanya.

⁵² G. SZÉNÁSZKY 1979. 08. 16. Ásatási jelentés Battonya–Parázs-tanya.

⁵³ MAKKAY 1975; ZALAI-GAÁL 1993; RACZKY 2007, 104, Fig. 12.

⁵⁴ G. SZÉNÁSZKY 1977. 06. 24. Ásatási jelentés Battonya–Parázs-tanya.

⁵⁵ G. SZÉNÁSZKY 1977. 06. 30. Ásatási jelentés Battonya–Parázs-tanya.

⁵⁶ CHAPMAN 2000; CHAPMAN–GAYDARSKA 2007.

⁵⁷ RACZKY–FÜZESI 2016.

⁵⁸ HOFMANN 2020; KIRÁLY et al. 2020.

⁵⁹ SCHWARZBERG–BECKER 2017; MARANGOU 2018.

⁶⁰ TROGMAYER–KONCZ–PALUCH 2005, 13–22, 47–49; MAKKAY 2005, 87.

⁶¹ MAKKAY 2005, 85.

idoloknál a túlhangsúlyozott nemi jegyek érvényesültek, addig a későbbi szobrokon a nemi reprezentáció hiányzott, s a semleges kialakítású kisplasztikákon az arc mint a személyiség kifejezője jelent meg.⁶²

A részleteiben megjelenített kisplasztikák mellett az edényekre is felkerülnek ezek az arcok. Ennek valószínűleg szimbolikus szerepe lehetett, hiszen így az edényt szellemiséggel ruházták fel, hogy őrizze a benne lévő, feltehetően étkezésre szánt vagy tartalékként elraktározott gabonát. Az edények nyakára karcolt arcotívumok a Dél-Alföldön kétségkívül a Szakálhát-kultúrában élők virágkorukat. A kultúra teljes területéről ismertek ezek az edények, a legjobb állapotban megmaradt példányai Szentés–Ilonapart, Szentés–Jaksor, Kettőshalom, Rákóczipfalva–Bagi-földek, Csanytelek–Újhalastó és a Parázs-tanyához közeli Battonya–Gödrösök lelőhelyekről kerültek elő.⁶³ Közös bennük, hogy az arc kialakítása nagyon stilizált: a szemek és a száj három egyszerű bekarcolt vonalból áll, mindössze az orr az, ami kissé kiemelkedik az edény felületéből. Az arc alatt a legtöbb esetben egy M-motívumot alakítottak ki. Az egységesen megjelenő szimbólum értelmezése lehetetlen, viszont magyarázat lehet például a háromszög alakú maszk ilyesfajta megjelenítése. Ez a kialakítás teljesen hiányzik az Észak-Alföldön, ugyanakkor a dél-alföldi szakálhái világgal számos ponton kapcsolódó dunántúli közösségek (Zseliz-kultúra) leletanyagában szintén fontos elem.⁶⁴ Az edények nyakán gyakran megjelenik az ún. oszlopos fogófül, ami az emberi karokat mintázta, ezzel is növelve az emberi vonásokat az edényeken.⁶⁵ Az oszlopos fogófül mellett ritkábban előfordul a könyökfül is,⁶⁶ de ismert felfelé hajló kéztartást mintázó fülkialakítás is.⁶⁷ Az arcok edények általában nagy és kerek testére 4–5 egymásba futó, spirál-motívumot karcoltak be.⁶⁸ A szakálhái kerámiastílus meghatározó motívuma az edénykészlet legtöbb díszített típusán megjelenik a tálak, korsók, hombárok teljes méretbeli spektrumán. A közkedvelt és egyszerűen kialakított minta⁶⁹ jelképezheti az időt, a maga egymásba fonódó folytonosságával.

A középső újkőkori kerámiastílusok mintakincse gyökeres változáson ment keresztül, s ennek köszönhetően a Tisza-kultúrában a meanderminta vette át a főszerepet. A meanderminta nemcsak az edények, például a tiszai kerámiaművesség meghatározó típusán, a virágcserep alakú edényen jelenik meg, hanem különböző antropomorf plasztikákon és oltártöredékeken is alkalmazták. Az ún. textil stílusban alkalmazott paneles, többszörösen osztott szerkezetben a fő motívumot különféle geometrikus kiegészítő elemekkel látták el, ezzel lehetővé téve bonyolult és cizellált díszítések létrehozását.⁷⁰ A változások mögött a szociális élet kiteljesedésének folyamatát fedezhetjük fel. E folyamatokkal összekapcsolódva a korábbi, nemi jelleget nélkülöző arcábrázolások helyett, a késő neolitikumban a női

⁶² MAKKAY 2005, 87, 89–91; RACZKY 2015, 21, 28–29.

⁶³ Szentés–Ilonapart (RACZKY 2015, 47, II. 79); Szentés–Jaksor, Kettőshalom (RACZKY 2015, 47, II. 81–82); Rákóczipfalva–Bagi-földek (RACZKY 2015, 48, II. 83. és 49, II. 88); Csanytelek–Újhalastó (RACZKY 2015, 48, II. 87); Battonya–Gödrösök (RACZKY 2015, 47, II. 80).

⁶⁴ RACZKY–ANDERS 2003; SEBŐK–KOVÁCS 2009; VIRÁG 2009; FÜZESI 2021, 47–48.

⁶⁵ GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2009, 73.

⁶⁶ RACZKY 2015, 48. II. 84. Parázs-tanya, ami valójában Gyoma–Özed (GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2009, 59, 3. 1. kép).

⁶⁷ Szentés–Jaksor, Kettőshalom (RACZKY 2015, 47, II. 81–82).

⁶⁸ MAKKAY 2005, 89.

⁶⁹ FÜZESI et al. 2017, 25–26, Fig. 12.

⁷⁰ SEBŐK 2018; FÜZESI–RACZKY 2018.

jegyeket hordozó edények tűntek fel. A kora neolitikus idollokkal szemben a nemiség viszfajogottabb, ellenben megjelentek a nők társadalmi szerepére utaló szimbólumok. Fontos változást jelent a férfiakat mintázó trónon ülő agyagszobrok csoportjának megjelenése.⁷¹ A férfiakat ábrázoló szobrokon nem vagy ritkán fordul elő minimális díszítés, míg a női jellegzetességeket mutató tárgyakon szinte minden esetben megfigyelhető a gazdagon bekarcolt, összetett geometrikus minták rendszere [3. tábla 2–3; 4. tábla 1–2].⁷²

A késő neolitikus, néha 20 cm-nél is nagyobb kultuszszobrok feltűnése minden bizonnyal összefügg a korszakban, Kr. e. 6–5. évezred fordulóján lezajlott változásokkal. Ezek egyik meghatározó aspektusa a településkoncentráció, ami társadalmi átalakulással is együtt járt.⁷³ A központok megjelenése a régészetileg kutatható jelenségek között néhány markáns elem feltűnésével és/vagy karakteressé válásával járt együtt. Gyakoribbá és differenciáltabbá váltak a településeket vagy azok egy részét határoló árokrendszerek, melyek nemcsak a tér kialakításában, hanem a létrehozásukhoz szükséges közösségi munka megszervezésében is fontos szerepet töltöttek be.⁷⁴ A településeken belül kialakított különleges funkciójú helyszínek, terek az azokban végzett tevékenységek közösségi jellegét emelték ki.⁷⁵ Az egyre összetettebbé és sokszínűbbé váló rítusok anyagi maradványai is differenciálódtak, régészetileg jobban megfoghatóvá váltak.⁷⁶ A rítusok gyakorlatának köszönhetően megnőtt a különleges, elsősorban antropomorf tárgyak száma és változatossága.⁷⁷ Az egyes központi településeken ugyan sajátos viszonyrendszereket hoztak létre, mely nemcsak a település szerkezetére, fizikai megjelenésére, hanem az ott végzett tevékenységek és azok anyagi lenyomataira is vonatkoznak, ugyanakkor ezeket a lokális variánsokat ugyanazokból a közös kulturális alaptól származó építőkövekből alkották meg.⁷⁸

A tellek jelentős szerepet játszottak a társadalmi differenciálódásban, melynek egyik mozgató rugója a közös munka, a központokban megvalósított nagy volumenű építkezések voltak.⁷⁹ A közvetlen létfenntartási funkción túlmutató tevékenységek a nagy létszámú közösségek szervezésében és működtetésében váltak jelentőssé.⁸⁰ Az átalakulást a hétköznapi élet mellett a rituális gyakorlatok is lekövezték, s ennek egyik anyagi megnyilvánulása a szofisztikált antropomorf ábrázolások alkalmazása lett. Az újításként megjelenő trónon ülő alakok összetett figurákat jelenítettek meg. Testtartásukkal a rituális cselekvés szabályozottságát emelték ki. A kiegészítő elemekkel (maszk, ruházat, eszközök a kézben stb.) a reprezentált tevékenységek és a hozzájuk kötődő normák társadalmi jelentőségére hívták fel a figyelmet.

⁷¹ MAKAY 2005, 92–93.

⁷² Hódmezővásárhely–kőkenyidombi I. számú vénusz (KALICZ–RACZY 1987, 14. h.: 23 cm.; RACZY 2015, 63, II. 135.); öcsöd–kováshalmi vénusz (RACZY 1987, 78, h.: 23,6 cm.; RACZY 2015, 66, II. 139.); Vésztő–Mágor (HEGEDŰS–MAKAY 1987, 90, 92).

⁷³ MAKAY 1982; GYUCHA et al. 2015.

⁷⁴ RACZY–ANDERS 2012; RACZY et al. 2022, 270–271, Fig. 8.

⁷⁵ RACZY–ANDERS 2010.

⁷⁶ FÜZESI et al. 2020, 150–157; RACZY et al. 2020; RACZY et al. 2023.

⁷⁷ FÜZESI et al. 2020, Fig. 10.8–9.

⁷⁸ GYUCHA et al. 2022; RACZY et al. 2024, 24.

⁷⁹ GYUCHA et al. 2022, 49–51.

⁸⁰ RACZY et al. 2015, 23–24; RACZY et al. 2018; MESTERHÁZY et al. 2019.

A női és férfi társadalmi szerepek kialakulása és megerősödése a sírmellékletek rendszeressé válása és bizonyos kombinációkba való rendeződése alapján is megfogható.⁸¹ A szóttas ruhában ábrázolt nőket Spondylusból és mészkőből készített ékszerekkel temetik el.⁸² A férfiak között az egyik rendszeresen visszatérő motívum a baltás és/vagy buzogányos férfi, akinek az alakja nemcsak a szegvár–tűzkövesi baltás isten szobrában, hanem az eltemetett halottak között is felbukkan az Alföld és a Dunántúl késő újkőkori lelőhelyein egyaránt,⁸³ de talán a tellkatalógusban amulettként meghatározott herpályi agyagbalták is ide tartozhatnak.⁸⁴ A parázs–tanyai szobortöredékekben megformált női és férfialak, a hozzájuk kötődő jelenségekkel, társadalmi normák szimbóluma. Ezeken a szimbólumokon, motívumokon keresztül ismerhetjük meg a közösségek működését, tagjait, hitét és gondolkodásmódjuk egy szeletét.

7. Összegzés

Battonya–Parázs-tanya és környezete a korábbi kutatások ellenére a szükségesnél kevesebb figyelmet kapott az elmúlt évtizedekben, de hála az újabb interdiszciplináris vizsgálatoknak, a lelőhely és az innen előkerült leletanyag kutatása újabb lendületet kapott, és így bekerülhet a korszak régészeti kutatásának vérkeringésébe, felzárkózva a méltán híres Hódmezővásárhely–Gorzsa, Hódmezővásárhely–Kökénydomb, Szeghalom–Kovácsalom és Öcsöd–Kováshalom neolitikus telljei mellé. Jelen tanulmány a lelőhely csupán egy kis szeletére fókuszált, hiszen az ismertetett két antropomorf töredék a teljes anyag csekély részére nyújt információt. G. Szénászy Júlia, Goldmann György és a battonya–parázs-tanyai ásatásokban résztvevő hallgatók, régészek, munkások hatalmas tudományos jelentőségű lelőhelyen kutattak, és megannyi adattal járultak hozzá a középső és késő neolitikum hazai kutatástörténetéhez, amelyet a Dél-Alföld egyik jelentős tell településén végeztek. A feltárás mindaddig feldolgozatlan leletanyaga még rengeteg figyelmet és további kutatást igényel, feladatot adva következő generációknak, hogy hitelesen rekonstruálhassuk a parázs-tanyai neolitikus közösség történetét.

⁸¹ BORIC 2015.

⁸² ANDERS–NAGY 2019, 189–193.

⁸³ ILON 2009, 225–230; RACZKY–FÜZESI 2023, 85–91, 4–5. ábra.

⁸⁴ KALICZ–RACZKY 1987b, 118, 27.

IRODALOM

- ANDERS–NAGY 2019 = Anders, A. – Nagy, Gy. E.: Making the invisible visible. Expressing gender in mortuary practices in north-eastern Hungary in the 5th millennium BCE. In: *Gender Transformations in Prehistoric and Archaic Societies*. [Scales of Transformation in Prehistoric and Archaic Societies 6.] Eds.: Koch, J. K. – Kirleis, W. Leiden. 2019, 183–203.
- BANNER 1942 = Banner J.: A kökénydombi Venus. *Délvidéki Szemle* 1/1 (1942), 458–463.
- BARANYI 2003 = Baranyi L.: A Battonya-Parázs-tanya régészeti lelőhely feltárása során előkerült ásvány és kőzettelettárgyak vizsgálata. *Natura Bekesiensis* 5 (2003), 21–24.
- BORIĆ 2015 = Borić, D.: Mortuary Practices, Bodies, and Persons in the Neolithic and Early-Middle Copper Age of South-East Europe, In: *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*. Eds.: Fowler, C. – Harding, J. – Hofmann, D. Oxford 2015, 927–957.
- CHAPMAN 2020 = Chapman, J.: *Fragmentation in Archaeology. People, places and broken objects in the prehistory of South-Eastern Europe*. London–New York 2000.
- CHAPMAN–GAYDARSKA 2007 = Chapman, J. – Gaydarska, B.: *Parts and Wholes. Fragmentation in Prehistoric Context*. Oxford 2007.
- CSALOG 1941 = Csalog J.: A magyarországi újab-kőkori agyagművesség bükki és tiszai csoportja. *FolArch* 3–4 (1941), 1–27.
- CSALOG 1955 = Csalog J.: A tiszai műveltség viszonya a szomszédos újkőkori műveltségekhez. *FolArch* 7 (1955), 23–44.
- FÜZESI 2016 = Füzesi, A.: *The settling of the Alföld Linear Pottery Culture in Szabolcs-Szatmár-Bereg county. Microregional researches in the area of Mezőség in Nyírség*. [DissArch 3/4.] 2016, 369–394.
- FÜZESI 2021 = Füzesi A.: A kommunikáció régészete: esettanulmányok a Tiszazug középső neolitikumából. In: *Évezredek a Közép-Tisza mentén Kapcsolatok és hálózatok*. Szerk.: F. Kovács P. – Kelemen A. – Tárnoki J. Szolnok 2021, 27–86.
- FÜZESI–RACZKY 2018 = Füzesi, A. – Raczky, P.: *Öcsöd-Kováshalom. Potscape of a Late Neolithic site in the Tisza region*. [DissArch 3/6.] 2018, 43–146.
- FÜZESI et al. 2020 = Füzesi, A. – Rassmann, K. – Bánffy, E. – Raczky, P.: Human Activities on a Late Neolithic Tell-like Settlement Complex of the Hungarian Plain (Öcsöd-Kováshalom). In: *Current approaches to tells in the Prehistoric Old World*. Eds.: Blanco-González, A. – Kienlin, T. L. Oxford–Philadelphia 2020, 139–161.
- GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2009 = Goldman Gy. – Szénászký J.: Szellemidézés. Antropomorf leletek a középső neolitikumból. Conjuring up the past. In: *Medinától Etéig. Tisztelegő írások Csalog József születésének 100. évfordulóján* (A Csalog József emlékkonferencián. Szentes 2008. október 8–10., elhangzott előadások jegyzetekkel és irodalmi hivatkozásokkal ellátott változatai). Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Szentes 2009, 73–76.
- GYÖRI et al. 2024 = Györi, J. – Gyucha, A. – Szalma, B. – Szalma, E. – Stibrányi, M. – Pethe, M. – Fischl, P. K.: Non-destructive investigations at Neolithic tell-centered settlement complexes on the Great Hungarian Plain – A case study from Battonya-Parázs-tanya. *ArchÉrt* 149 (2024), 1–19.

- GYUCHA et al. 2015 = Gyucha, A. – Yerkes, W. R. – Parkinson, A. W. – Sarris, A. – Papadopoulos, N. – Duffy, R. P. – Salisbury, B. R.: Settlement Nucleation in the Neolithic: A Preliminary Report of the Körös Regional Archaeological Project's Investigations at Szeghalom–Kovácsalom and Vésztő–Mágor. In: *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. Chronologies and Technologies from the 6th to the 4th Millennium BCE*, International Workshop. Eds.: Hansen, S. – Raczky, P. – Anders, A. – Reingruber, A. [Archäologie in Eurasien 31.] Budapest–Bonn 2012, 129–142.
- GYUCHA et al. 2022 = Gyucha, A. – Parkinson, A. W. – Füzesi, A. – Raczky, P.: Communities and Monuments in the Making. Neolithic Tells on the Great Hungarian Plain. In: *First Kings of Europe. From Farmers to Rulers in the Prehistoric Southeastern Europe*. Eds.: Gyucha, A. – Parkinson, W. A. Chicago 2022, 44–59.
- HEGEDÜS 1980 = Hegedüs K.: Two new enthroned idols from Szegvár–Tüzköves. *MFME* 1978–1979 (1980), 287–296.
- HEGEDÜS–MAKKAY 1987 = Hegedüs, K. – Makkay, J.: Vésztő–Mágor. A settlement of the Tisza culture. In: *The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent excavations and their findings: Hódmezővásárhely–Gorzsa, Szegvár–Tüzköves, Öcsöd–Kováshalom, Vésztő–Mágor, Berettyóújfalu–Herpály*. Eds.: Tálas, L. – Raczky, P. Budapest–Szolnok 1987, 92–103.
- HOFMANN 2020 = Hofmann, D. (ed.): *Magical, Mundane or Marginal? Deposition practices in the Early Neolithic Linearbandkeramik culture*. Leiden 2020.
- HOFMANN et al. 2019 = Hofmann, R. – Medović, A. – Furholt, M. – Medović, I. – Pešterac, S. T. – Dreibrodt, S. – Martini, S. – Hofmann, A.: Late Neolithic multicomponent sites of the Tisza region and the emergence of centripetal settlement layouts. *PZ* 94 (2019), 1–28.
- HORVÁTH 1987 = Horváth, F.: Hódmezővásárhely–Gorzsa. In: *The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent excavations and their findings Hódmezővásárhely–Gorzsa, Szegvár–Tüzköves, Öcsöd–Kováshalom, Vésztő–Mágor, Berettyóújfalu–Herpály*. Eds.: Tálas, L. – Raczky, P. Budapest–Szolnok 1987, 31–47.
- HORVÁTH 2012 = Horváth F.: Gorzsa. Előzetes eredmények az újkőkori tell 1978 és 1996 közötti feltárásából. Gorzsa. In.: *Hétköznapiak Vénuszai. Tanulmánykötet a hódmezővásárhelyi Toronyai János Múzeum állandó régészeti kiállításának megnyitója alkalmából*. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Hódmezővásárhely 2012, 51–67.
- HORVÁTH–HERTELENDI 1994 = Horváth, F. – Hertelendi, E.: Contribution to the 14C based absolute chronology of the Early and Middle Neolithic Tisza region. *JAMÉ* 36 (1994), 111–133.
- ILON 2009 = Ilon G.: A lengyeli-kultúra baltás istene Szombathelyen (Vas megye). In.: *Medinától Etéig. Tisztelegő írások Csalog József születésének 100. évfordulóján* (A Csalog József emlékkonferencián, Szentes 2008. október 8–10., elhangzott előadások jegyzetekkel és irodalmi hivatkozásokkal ellátott változatai). Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Szentes 2009, 225–230.
- KALICZ 1985 = Kalicz, N.: On the chronological problems of the Neolithic and Copper Age in Hungary. *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 14 (1985), 21–51.

- KALICZ–RACZKY 1987a = Kalicz, N. – Raczky, P.: The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent archaeological research. In.: *The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent excavations and their findings Hódmezővásárhely–Gorza, Szegvár–Tüzköves, Öcsöd–Kováshalom, Vésztő–Mágor, Berettyóújfalu–Herpály*. Eds.: Tálas L. – Raczky P. Budapest–Szolnok 1987, 1–30.
- KALICZ–RACZKY 1987b = Kalicz, N. – Raczky, P.: Berettyóújfalu - Herpály. A settlement of the Herpály culture. In.: *The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent excavations and their findings Hódmezővásárhely–Gorza, Szegvár–Tüzköves, Öcsöd–Kováshalom, Vésztő–Mágor, Berettyóújfalu–Herpály*. Eds.: Tálas L. – Raczky P. Budapest–Szolnok 1987, 105–125.
- KALICZ–S. KOÓS 2000 = Kalicz N. – S. Koós J.: Újkőkori arcós edények a Kárpát-medence északkeleti részéről. *HOMÉ* 39 (2000), 15–44.
- KALLA 2013 = Kalla G.: A háztartások régészete, mint kutatási probléma. In: ΜΩΜΟΣ VII. Őskoros Kutatók VII. Összejövétele (2011. március 16–18. Százhalombatta, Matrica Múzeum). *Ősrégészeti Levelek* 13 (2011), 9–36.
- KIRÁLY et al. 2020 = Király A. – Faragó N. – Mester Zs.: Hasznos rítusok és haszontalan technikák. A rituális cselekvés régészeti azonosításának néhány elméleti kérdése egy pattintott kő leletegyüttes kapcsán. In: ΜΩΜΟΣ IX. A rituálé régészete. Őskoros Kutatók IX. Összejövetelének konferenciakötete (Miskolc, 2015. október 14–16.). Szerk.: Csengeri P. – Kalli A. – Király Á. – Koós J. [DissArch 3.] Budapest 2021, 9–41.
- KOREK 1987 = Korek J.: Szegvár–Tüzköves: In.: *The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent excavations and their findings Hódmezővásárhely–Gorza, Szegvár–Tüzköves, Öcsöd–Kováshalom, Vésztő–Mágor, Berettyóújfalu–Herpály*. Eds.: Tálas L. – Raczky P. Budapest–Szolnok 1987, 47–60.
- MAKKAY 1975 = Makkay J.: Über neolithische Opferformen, In: *Valcamonica Symposium '72. Actes du Symposium International sur les Religions de la Préhistoire (Valcamonica 18–23 Septembre 1972)*. Eds.: Anati, A. – Van Berg, P. L. Brescia 1975, 161–172.
- MAKKAY 1982 = Makkay J.: *A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. Az időrend és a népi azonosítás kérdései*. Budapest 1982.
- MAKKAY 2005 = Makkay J.: Újkőkori teogónia. Agyagból mintázni istent és embert. In.: *Hétköznapi Vénuszai. Tanulmánykötet a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum állandó régészeti kiállításának megnyitójára alkalmából*. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Hódmezővásárhely 2005, 85–116.
- MARANGOU 2018 = Marangou, C.: Illustrating Performance. Realism versus Pretence in Neolithic Iconography. In: *Materiality and Identity in Pre- and Protohistoric Europe. Homage to Cornelia-Magda Lazarovici*. Eds.: Turcanu, S. – Ursu, C–E. Suceava 2018, 193–215.
- MESTERHÁZY et al. 2019 = Mesterházy G. – Serlegi G. – Vágvölgyi B. – Füzesi A. – Raczky P.: A szociális folyamatok szinterei Polgár–Csőszhalom késő neolitikus településének összefüggéseiben. *ArchÉrt* 144 (2019), 1–32.
- MÜLLER 2010 = Müller, J.: Dorfanlagen und Siedlungssysteme. Die europäische Perspektive: Südosteuropa und Mitteleuropa. In: *Jungsteinzeit im Umbruch: Die „Michelsberger Kultur“ und Mitteleuropa vor 6000 Jahren*. Hrsg.: Lichter, C. Karlsruhe 2010, 250–267.

- RACKY 1987 = Raczky, P.: Öcsöd–Kováshalom: In.: *The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent excavations and their findings Hódmezővásárhely–Gorzsa, Szegvár–Tüzköves, Öcsöd–Kováshalom, Vésztő–Mágor, Berettyóújfalu–Herpály.* Eds.: Tálas L. – Raczky P. Budapest–Szolnok 1987, 61–84.
- RACKY 2007 = Raczky P.: Archaeological Data on Space Use at a Tell-Like Settlement of the Tisza Culture (New Results from Öcsöd–Kováshalom, Hungary). In: *Ten Years After. The Neolithic of the Balkans, as Uncovered by the Last Decade of Research. Proceedings of the Conference held at the Museum of Banat on November 9th–10th, 2007.* Eds.: Draşovean, F. – Cibotaru, D. L. – Maddison, M. Timişoara 2007, 101–136.
- RACKY 2012 = Raczky P.: Research on the settlements of the Körös culture in the Szolnok area the excavations at Szajol–Felsőföldek and Szolnok–Szanda. In: *The first Neolithic sites in Central/South-East European transect 3. The Körös culture in eastern Hungary.* Ed.: Anders, A. – Siklósi, Zs. [BAR 2334.] 2012, 85–96.
- RACKY 2015 = Raczky P.: Újkőkor és rézkor. A Kárpát-medence népeinek anyagi kultúrája az újkőkor és a rézkor időszakában (Kr. e. 6000 – Kr. e. 2800). In: *A Kárpát-medence ősi kincsei.* Szerk.: Vágó Á. – Szenthe G. Budapest 2015, 20–103.
- RACKY 2022 = Raczky P.: A régészet találkozása a maszkok legkorábbi megjelenési formáival, s ezek szerepe az újkőkor időszakában. *HR 7/3* (2022), 9–17.
- RACKY–ANDERS 2003 = Raczky, P. – Anders, A.: The internal relations of the Alföld Linear Pottery culture in Hungary and the characteristics of human representation. In: *Morgenrot der Kulturen. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa.* Hrsg.: Jerem, E. – Raczky, P. [Archaeolingua 15.] Budapest. 2003, 155–182.
- RACKY–ANDERS 2010 = Raczky, P. – Anders, A.: Activity loci and data for spatial division at a Late Neolithic site-complex (Polgár–Csőszhalom: A case study). In: *Leben auf dem Tell als soziale Praxis Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26–27. Februar 2007.* Hrsg.: Hansen, S. [Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 14.] Bonn 2010, 143–163.
- RACKY–ANDERS 2012 = Raczky, P. – Anders, A.: Neolithic enclosures in Eastern Hungary and their survival into the Copper Age. In: *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa. Internationale Arbeitstagung 7.-9. Mai 2004 in Goseck (Sachsen-Anhalt).* Hrsg.: Bertemes, F. – Meller, H. [Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 8.] Halle 2011, 271–309.
- RACKY – FÜZESI 2016 = Raczky P. – Füzesi A.: A múlt szimbolikus eseményeinek rekonstrukciója. Régészeti esettanulmány Öcsöd–Kováshalom késő neolitikus településéről. *Tisicum* 25 (2016), 25–32.
- RACKY–FÜZESI 2018 = Raczky, P. – Füzesi, A.: Unusual clay artefacts and their imagery from the Late Neolithic settlement of Öcsöd–Kováshalom on the Great Hungarian Plain. In: *Materiality and Identity in Pre- and Protohistoric Europe. Homage to Cornelia-Magda Lazarovici.* Eds.: Turcanu, S. – Ursu, C–E. Suceava 2018, 145–170.
- RACKY–FÜZESI 2023 = Raczky P. – Füzesi A.: Egy különleges agyag plasztika töredéke a késő neolitikus Öcsöd–Kováshalom lelőhelyéről a Kr.e. 5000–4500 időszakból. In: *DT60 – Dezső Tamás 60. Tanulmányok Dezső Tamás hatvanadik születésnapja*

- alkalmából.* Szerk.: Kóczán A. I. – Marsai V. – Pócza I. – Vargha M. – Vér Á. Budapest 2023, 78–94.
- RACZKY et al. 2015 = Raczky, P. – Anders, A. – Sebők, K. – Csippán, P. – Tóth, Zs.: The times of Polgár-Csőszhalom. Chronologies of human activities on the Polgár-Csőszhalom horizontal settlement. In: *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea: Chronologies and Technologies from the 6th to the 4th Millennium BCE.* Eds.: Hansen, S. – Raczky, P. – Anders, A. – Reingruber, A. [Archäologie in Eurasien 31.] Bonn 2015, 21–48.
- RACZKY et al. 2018 = Raczky, P. – Füzesi, A. – Anders, A.: Domestic and Symbolic Activities on a Tell-like Settlement at Öcsöd-Kováshalom in the Tisza Region. In: *The Image of Divinity in the Neolithic and Eneolithic. Ways of Communication. Volume of the International Symposium, Sibiu, Romania, 26th–28th October 2017.* Ed.: Luca, A. S. Suceava 2018, 117–140.
- RACZKY et al. 2020 = Raczky, P. – Füzesi, A. – Sebők, K. – Faragó, N. – Csippán, P. – Anders, A.: A Special House from the Late Neolithic Tell Settlement of Berettyóújfalú–Herpály (Hungary). In: *From Past to Present. Studies in Memory of Manfred O. Korfmann.* Eds.: Blum, S. W. E. – Efe, T. – Kienlin, T. L. – Pernicka, E. [Studia Troica 11.] Bonn 2020, 429–457.
- RACZKY et al. 2021 = Raczky P. – Füzesi A. – Rassmann K. – Bánffy E.: Újkőkori települési halmok Hódmezővásárhely környékén. *Korok, kultúrák, lelőhelyek* 2021, 7–26.
- RACZKY et al. 2022 = Raczky, P. – Füzesi, A. – Rassmann, K. – Höhler-Brockmann, H. – Podgorelec, M. – Bánffy, E.: Neolithic Settlement Mounds in the southern Alföld (Previous Research and New Investigations at Hódmezővásárhely–Kökénydomb). In: *From Farmers to Heroes? Archaeological Studies in Honor of Sławomir Kadrow.* Eds.: Dębiec, M. – Górski, J. – Müller, J. – Nowak, M. – Pelisiak, A. – Saile T. – Włodarczak, P. [Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 376.] Bonn 2022, 255–277.
- RACZKY et al. 2023 = Raczky P. – Faragó N. – Füzesi A.: A special find assemblage from the late Neolithic tell of Polgár-Csőszhalom: a contextual re-assessment. In: *Walking among ancient trees. Studies in honour of Ryszard Grygiel and Peter Bogucki on the 45th anniversary of their research collaboration.* Eds.: Grygiel, M. – Obst, P. Łódź 2023, 317–348.
- RACZKY et al. 2024 = Raczky P. – Horváth F. – Mesterházy G. – Füzesi A. – Furholt K. – Bánffy E. – Podgorelec M. – Rassmann K.: Egy ikonikus késő neolitikus tell-település az Alföldön. Hódmezővásárhely–Gorzsa új perspektívái. *Magyar Régészet* 2024 Nyár, 11–24.
- RICHTER 2005 = Richter É.: Textil- és négyzetrendszeres fonatlenyomatok az Alföld neolitikumából. In: *Hétköznapiak Vénuszai.* Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Hódmezővásárhely 2005, 123–144.
- SCHWARZBERG–BECKER 2017 = Schwarzbach, H. – Becker, V. (eds.): *Bodies of Clay On Pre-historic Humanised Pottery. Proceedings of the Session at the 19th EAA Annual Meeting at Pilsen, 5th September 2013.* Oxford 2017.
- SEBŐK 2018 = Sebők, K.: Evolution of a design system in the eastern part of the Carpathian Basin. Transformations of the vessel-based human representations of the Middle

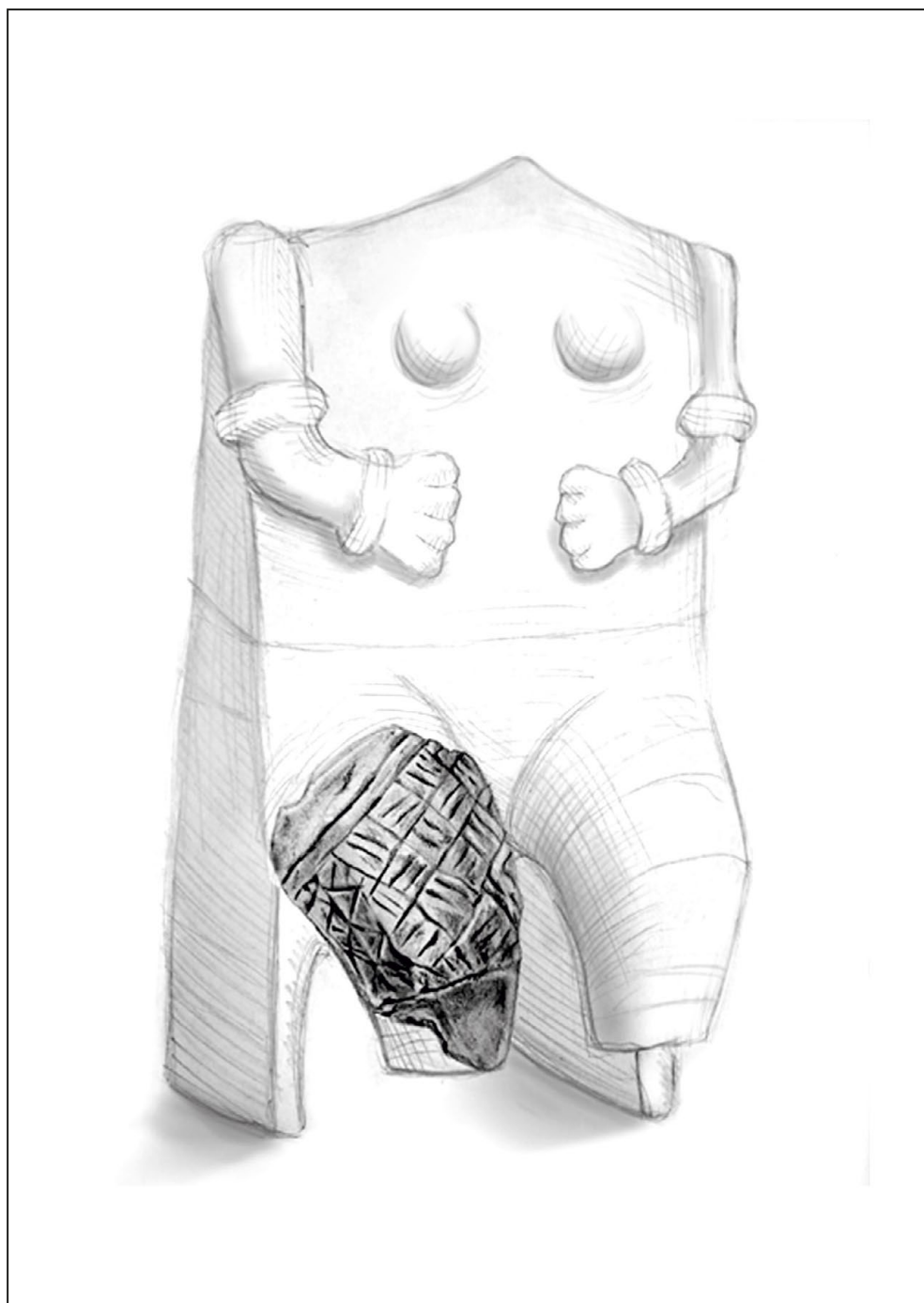
- Neolithic Szakálhát culture and the genesis of the Late Neolithic Tisza culture's 'textile' decoration, In: *Role of Art in prehistory, UISPP 2014*. Eds.: Sauvet, G. – Fritz, C. [Quaternary International 491.] 2018, 110–124.
- SEBŐK–KOVÁCS 2009 = Sebők K. – Kovács K.: Hengeres testű arcós edény töredékei a fiatal szakálhátikultúra Rákóczi-falva határában feltárt településéről. In: *Medínától Etéig. Tisztelgő írárok Csalog József születésének 100. évfordulóján* (A Csalog József emlékkonferencián, Szentes 2008. október 8–10., elhangzott előadások jegyzetével és irodalmi hivatkozásokkal ellátott változatai). Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Szentes 2009, 81–91.
- SELEANU 2014 = Seleanu M.: *A Szegvár-tűzkövesi neolitikus telepen 1978-ban végzett ásatás leletei és tanulmányai*. Kézirat. Szakdolgozat. 1981 Budapest 2014.
- SIKLÓDI 1986 = Siklódi, Cs.: The enclosure - a sign of territorial organization in the Hungarian Late Neolithic - the non-urban way of development. In: *The Neolithic of Europe. The World Archaeological Congress*. Ed.: Fleming, A. Southampton–London. 1986.
- SZÉNÁSZKY 1976 = G. Szénászký J.: Battonya–Parázs-tanya. *RégFüz* 29 (1976), 5.
- SZÉNÁSZKY 1977a = G. Szénászký J.: A szakálhát csoport idoltöredéke Battonyáról. *ArchÉrt* 104 (1977), 216–220.
- SZÉNÁSZKY 1977b = G. Szénászký J.: Battonya–Parázs-tanya. *RégFüz* 30 (1977), 4.
- SZÉNÁSZKY 1978a = Szénászký J.: Egy újkőkori szobor töredéke. *Békési Élet* 1978, 222–223.
- SZÉNÁSZKY 1979a = G. Szénászký J.: A korai szakálhát csoport települése Battonyán. *ArchÉrt* 106 (1979), 67–77.
- SZÉNÁSZKY 1979b = G. Szénászký J.: Battonya–Parázs tanya. *RégFüz* 32 (1979), 4–5.
- SZÉNÁSZKY 1980 = G. Szénászký J.: Battonya–Parázs-tanya. *RégFüz* 33 (1980), 4.
- SZÉNÁSZKY 1981 = Szénászký J.: *A szakálhát kultúra kialakulása*. Kézirat. Doktori disszertáció. Szeged 1981.
- SZÉNÁSZKY 1982 = G. Szénászký J.: Battonya–Parázs tanya. *RégFüz* 35 (1982), 4.
- SZÉNÁSZKY 1983 = G. Szénászký J.: A Délkelet-Alföld neolitikumának néhány időrendi kérdéséről. *ArchÉrt* 110 (1983), 243–246.
- SZÉNÁSZKY 1988 = G. Szénászký J.: A korai szakálhát kultúra Battonyán. *BMMK* 11 (1988), 5–29.
- TROGMAYER 1990 = Trogmayer, O.: Der Gott mit Axt. Gedanken zu einem neuen Statuettefund (Statuette V). In: *Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ost-Ungarn. Ausgrabungen in Hódmezővásárhely–Görzsa, Szegvár–Tűzköves, Öcsöd–Kováshalom, Vésztő–Mágor, Berettyóújfalu–Herpály*. Hrsg.: Meier-Arendt, W. Frankfurt am Main 1990, 66–69.
- TROGMAYER–KONCZ–PALUCH 2005 = Trogmayer O. – Koncz M. – Paluch T.: *Hétezer éves kerámiaművészet*. [Múzeumi Műhely 4.] Hódmezővásárhely 2005.
- VIRÁG 2009 = M. Virág, Zs.: The Eastern Periphery of the Central European LPC in the Region of Budapest. In: *Interactions between different models of neolithization north of the Central European agro-ecological barrier. Papers presented on the symposium organized by the EU project FEPRE /the formation of Europe. Prehistoric population dynamics and the roots of socio-cultural diversity*. Ed.: Kozłowski, J. K. [Prace Komisji Prehistorii Karpat 5.] Kraków 2009, 9–30.
- ZALAI-GAÁL 1993 = Zalai-Gaál, I.: Ein Bothros und die neolithische anthropomorphe Idolplastik von Mórág–Tűzködomb. *WMMÉ* 13 (1993), 3–46.

Latest idol fragments from Battonya–Parázs-tanya

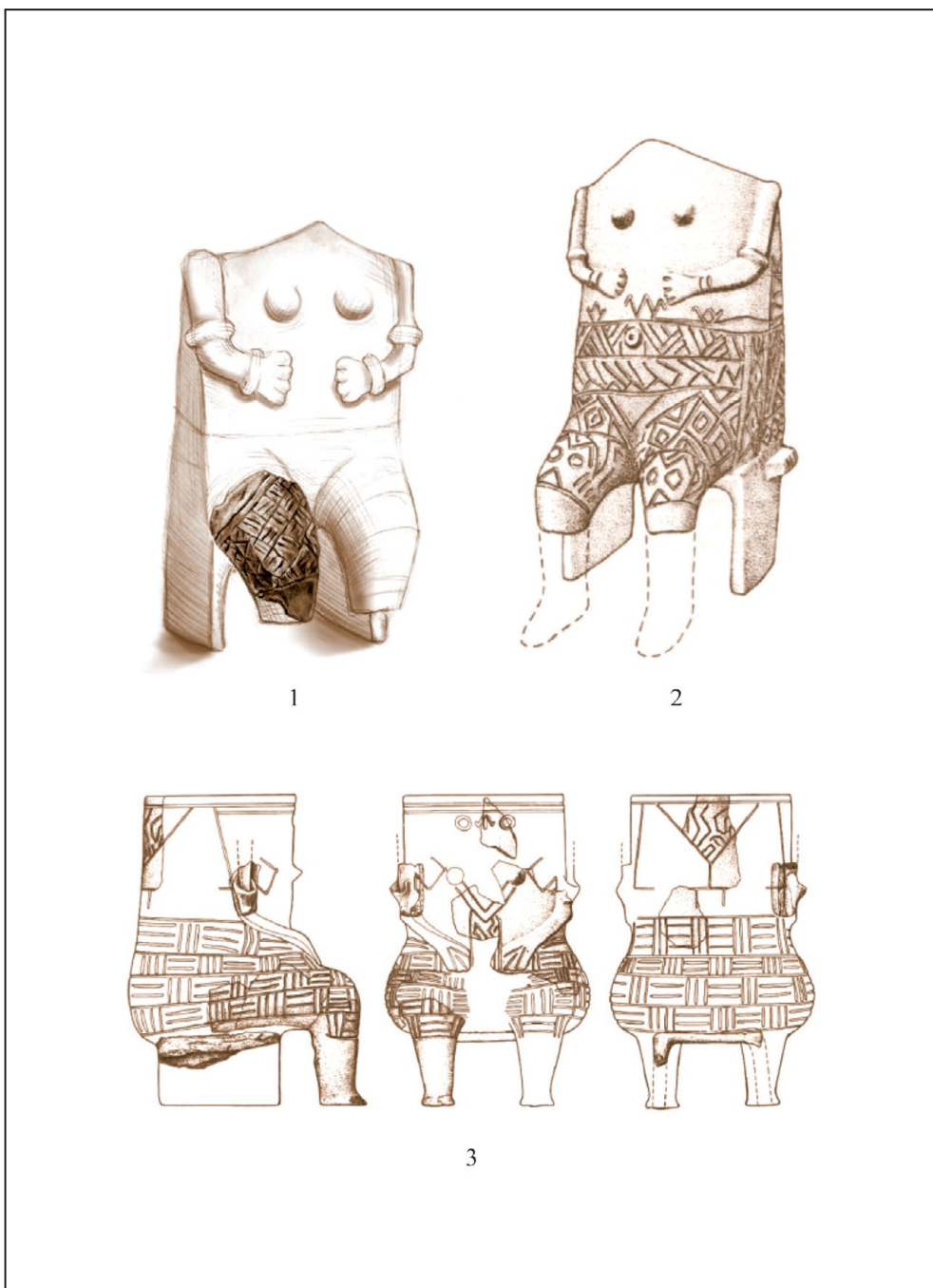
Next to today's Hungarian-Romanian border, in the northwestern border of the Battonya settlement, the site of Battonya–Parázs-tanya is located, which is one of the most important middle-late neolithic tell settlements in the region. The site is surrounded by a natural watercourse, which created ideal living conditions even for prehistoric people. The agricultural value of the soil surrounding the Neolithic settlement is very high, and its water balance is excellent, which also favored the Neolithic communities. It is an important fact that another significant Neolithic settlement was also found within the reachable distance of the area, namely the almost fully destroyed Battonya–Gödrösök, which could certainly have been closely related to the tell settlement of Parázs-tanya. The central tell located at Parázs-tanya and the surrounding settlement was a huge, almost „urban” settlement, with roads, boulevards and concentric moats. The site was excavated in 6 seasons between 1975 and 1981 under the leadership of Júlia G. Szénászkzy and György Goldman. Various anthropomorphic clay plastic and ceramic artefacts were already found at this time. In 2022, during the extensive field trip carried out jointly with the supervision of the University of Miskolc, numerous ceramic fragments, stone and bone tools and some cult objects were also collected. The finds collected a few years ago can be linked to the period of the Szakálhát, Tisza and Proto-Tiszapolgár like cultures. However, the typical and common middle and late Neolithic finds also contained a few rarer object types, namely a few anthropomorphic idols and vessel fragments. In my study, I mainly present these human-like cult objects found in 2022, but I also mention the important ceramic fragments of a similar age and purpose from previous excavations of the site.

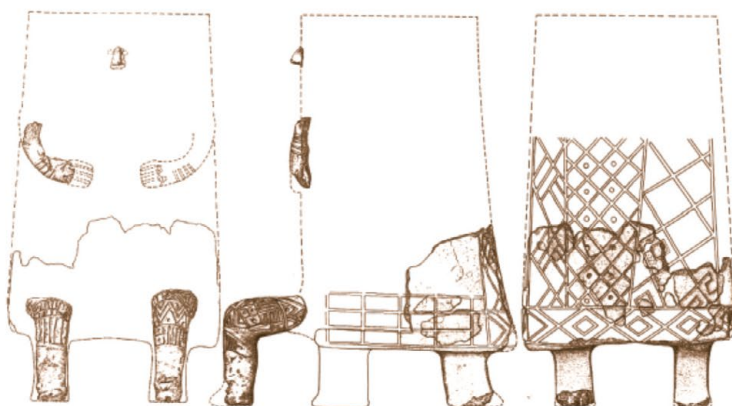
1. tábla: 1–2.: Battonya–Parázs-tanya lelőhelyen előkerült antropomorf idoltöredékek
(a szerző felvétele)

2. tábla: Battonya–Parázs-tanya nagyméretű antropomorf szobrának térdtöredéke
(az illusztrációt készítette: Győri Zita)

3. tábla: 1.: Battonya–Parázs-tanya; 2.: Hódmezővásárhely–Kökénydomb, h.: 23 cm (Kalicz–Raczky 1987, 14, Fig. 2); 3.: Ócsöd–Kováshalom, h.: 23,6 cm (RACZKY 1987, 78, Fig. 32). A képeken szereplő tárgyak nem méretarányosak egymáshoz képest.

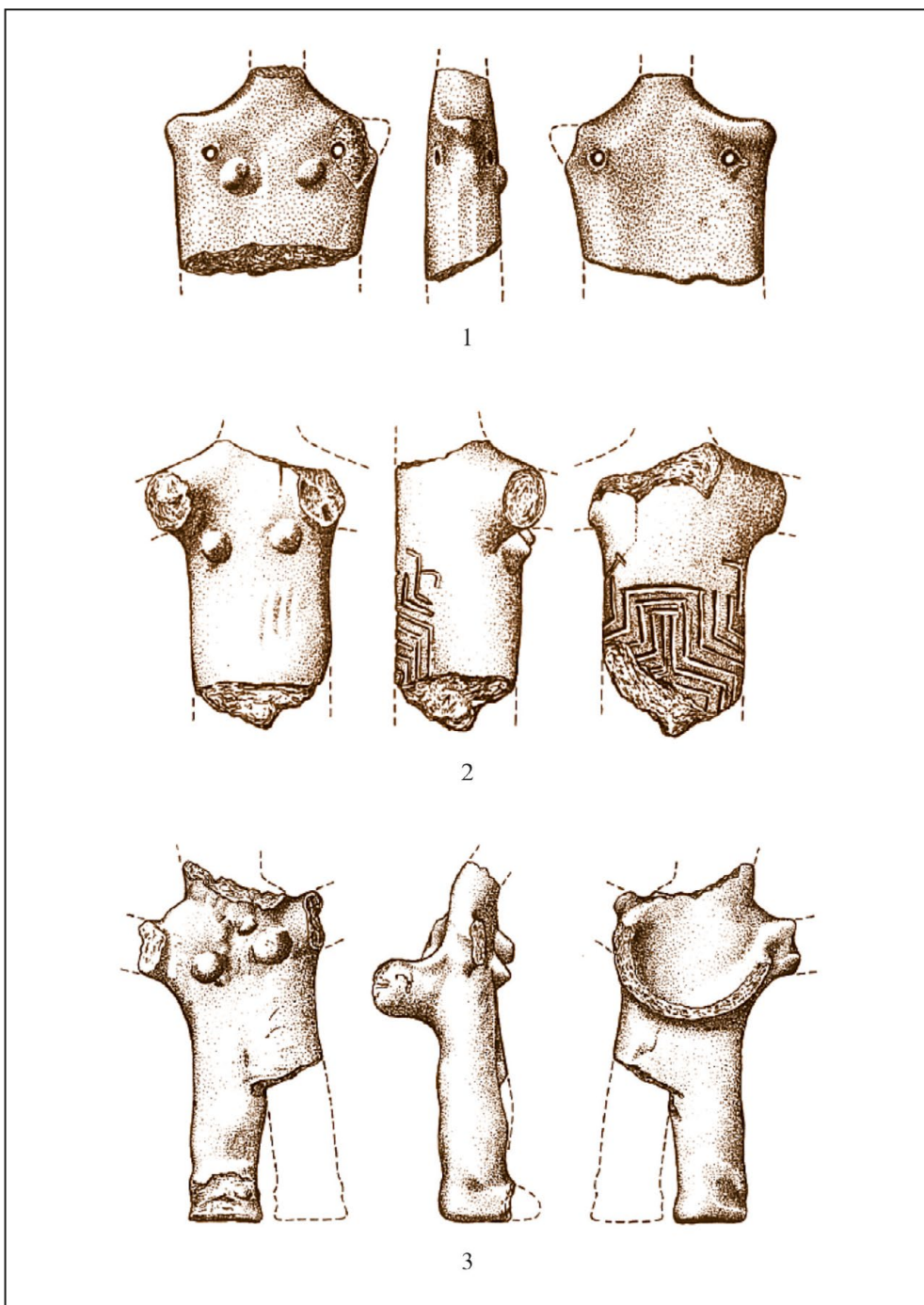

1

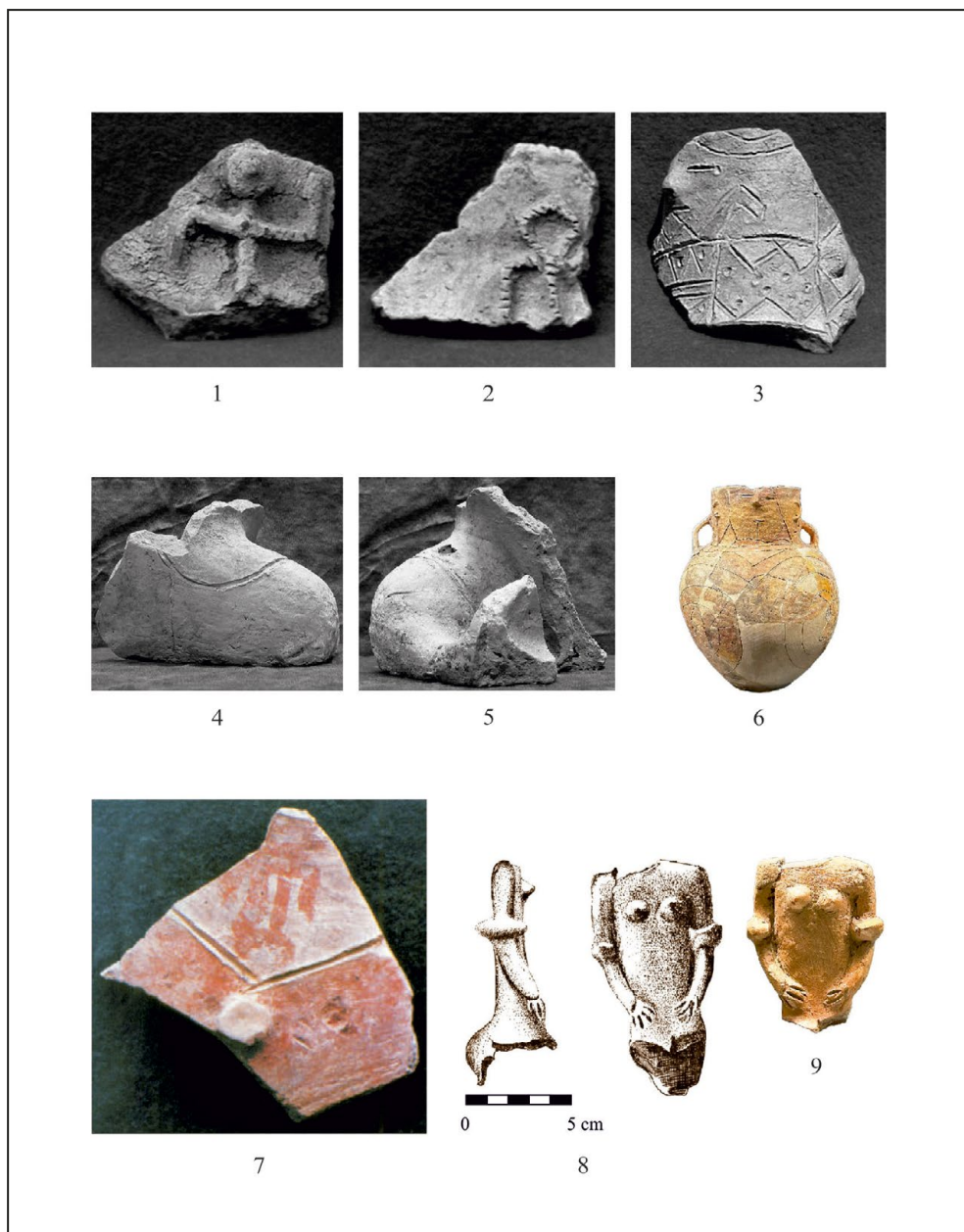

2

4. tábla: 1.: Vésztő–Mágor (HEGEDŰS–MAKKAY 1987, 92, Fig. 9); 2.: Vésztő–Mágor (HEGEDŰS–MAKKAY 1987, 90, Fig. 7)

5. tábla: 1.: Szegvár–Tűzköves, h.: 4,3 cm (KÖREK 1987, 56, Fig. 17); 2–3.: Berettyóújfalu–Herpály, h.: 6,2 cm, illetve 7,8 cm (KALICZ–RACZKY 1987, 123, Fig. 43–44)

6. tábla: Battonya–Parázs-tanya lelőhelyről származó emberalakos edénytöredékek és antropomorf agyagplasztikák. 1–3.: GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2009, 58, 2. kép 3, 5, 7; 4–5.: GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2009, 59, 3. kép 2–3; 6.: A pontos lelőhely valójában Gyoma–Özed, m.: 54 cm (MMM állandó kiállítás, a szerző felvétele); 7.: GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2009, 60, 1. kép; 8.: G. SZÉNÁSZKY 1977, 217, 1–2. kép; 9. Nem teljes alakos (MNM állandó kiállítás, a szerző felvétele)